

१०. रंग साहित्याचे

आपले विचार, भावभावना योग्यप्रकारे आणि प्रभावीपणे मांडायच्या असतील, तर भाषेवर प्रभुत्व हवे. मराठी भाषा विविध साहित्यप्रकारांनी समृद्ध आहे. या साहित्याच्या वाचनाने भाषेवर प्रभुत्व येते आणि जीवनानुभवही समृद्ध होतो.

प्रस्तुत पाठातून विविध साहित्यप्रकारांचा परिचय करून देण्यात आला आहे. या साहित्यप्रकारांशी मैत्री केली, तर मनोरंजनाबरोबर आपले ज्ञानही वाढेल असा संदेशही दिला आहे. नाट्यस्वरूपातील हा पाठ साहित्यातील विविध कलाकृतींचा परिचय करून देणारा आहे.

सुश्रुतच्या वर्गाची सहल भिलार या पुस्तकांच्या गावाला नेण्याचे ठरले. वर्गात सूचना आली. दुसऱ्या दिवशी शिक्षकांनी भिलार या गावाची माहिती सांगितली. त्याबाबत एक फिल्म दाखवली. सुश्रुतला ते खूप आवडले. घरी परतल्यावर तो सहलीला जाणार म्हणून आनंदाने झोपला.

काही वेळाने त्याला जाणवले, की काही पुस्तके मुलामुलींचा वेश करून आणि हातात हात घालून आनंदाने गाणी गात आहेत, नाचत आहेत. एवढंच नाही तर त्याला उठवतही आहेत. सुश्रुत झोपेतच म्हणाला “कोण रे तुम्ही, इथे काय करत आहात?” पुस्तकाच्या वेशातील मुले सुश्रुतला म्हणाली, “अरे आम्ही सर्व तुला भेटायला आलो आहोत. आम्हांला तुझ्याशी मैत्री करायची आहे.”

- सुश्रुत** : तुम्ही सगळे कोण आहात ?
- कथा** : अरे, असा घाबरतोस काय ? हे सगळे आपलेच मित्र आहेत. सगळ्यांशी चांगली मैत्री होईल तुझी. माझी ओळख तर तुला लहानपणापासूनच आहे. अरे, मी आहे कथा. गोष्ट हे माझंच दुसरं नाव.
- सुश्रुत** : आपली ओळख कशी काय ?
- कथा** : आईच्या, आजीच्या तोंडून इसापनीती, पंचतंत्र, अकबर-बिर्बल अशा गोष्टी ऐकत ऐकत तुम्हांला मला वाचायची सवय लागते ना !
- सुश्रुत** : होऽऽ आता आठवलं आजी मला नेहमी कोल्हा, उंदीर, ससा-कासव यांच्या गोष्टी सांगायची.
- कथा** : बरं का सुश्रुत ! आकर्षक सुरुवात आणि परिणामकारक शेवट ही माझी वैशिष्ट्ये.
- सुश्रुत** : तुझे काही प्रकार असतात का ? कारण आज मराठीच्या मॅडम म्हणाल्या, “आपण ‘साहस कथा’ शिकूया.”
- कथा** : अगदी बरोबर ! परीकथा, बोधकथा, विज्ञानकथा, ऐतिहासिक कथा हे माझेच अनेक उपप्रकार आहेत. शिवाय नाटक, मालिका, चित्रपट या सर्व ललितकलांचा पाया म्हणजे मी. मूळ कथा दर्जेदार असल्याशिवाय कोणतीही कलाकृती उत्तम होऊ शकत नाही. एवढंच नाही तर उत्तम निवेदन तंत्रामुळे मी खुलत जाते, रंगत जाते किंबहुना उत्तम निवेदनतंत्राचा वापर हे माझ्या यशाचं रहस्य.
- सुश्रुत** : तुला निर्माण करणाऱ्या लेखकांची नावं मला सांग ना-

- कथा** : य. गो. जोशी, वि. स. खांडेकर, विभावरी शिरूरकर, व्यंकटेश माडगूळकर, व. पु. काळे, शंकर पाटील, अण्णा भाऊ साठे, बाबुराव बागुल, द. मा. मिरासदार यांसारख्या अनेक नामवंत लेखकांनी आपल्या उत्तमोत्तम कथांनी मराठी वाचकांना तृप्त केलंय.
- सुश्रुत** : कित्ती सुंदर! आता ही ताई कोण बरं?
- कादंबरी** : काय सुश्रुत, आवडली का कथा? मी कादंबरी. कथेची थोरली बहीणच म्हण हवं तर. कादंबरी म्हणजे खरं तर मोठी कथाच; पण माझा आवाका कथेपेक्षा फार मोठा!
- सुश्रुत** : मोठ्ठा म्हणजे किती गं?
- कादंबरी** : अरे, माझ्यात खूप खूप पात्रं असतात. त्यांचा परस्पर संबंध असतो. विविध घटना, प्रसंगांतून माझे कथानक हळूहळू उलगडत जाते. वाचता वाचता माझ्यातील पात्रं तुम्हांला ओळखीची वाटू लागतात, आपल्यातीलच भासू लागतात. अनेक अनपेक्षित वळणं घेत घेत मी वाचकांची उत्कंठा वाढवते. आता या कथानकात पुढे काय होईल? याचा विचार करत वाचक माझ्यात गुंतून जातो व रममाण होतो.
- सुश्रुत** : खरंच, तुझा आवाका खूपच मोठा आहे.
- कादंबरी** : बरं का सुश्रुत, साहित्य क्षेत्रातील सर्वोच्च मानाचा 'ज्ञानपीठ' पुरस्कार वि. स. खांडेकर यांच्या 'ययाति' या कादंबरीला मिळाला. तेव्हा मराठी माणसांचा ऊर अभिमानानं भरून आला. (इतक्यात कविता सुश्रुतच्या खांद्याला धरून विचारते.)
- कविता** : सुश्रुत, ओळखलंस मला? अरे, मी आहे कविता. आपली तर फार पूर्वीपासून चांगलीच ओळख आहे, नाही का? तुमच्या पाठ्यपुस्तकांतल्या सगळ्या कविता तुम्ही तालासुरांत म्हणता.
- सुश्रुत** : हो ताई! मला आठवतंय. 'ही आवडते मज मनापासुनी शाळा' आणि 'श्रावणमासी हर्ष मानसी' या माझ्या आवडत्या कविता.
- कविता** : छान हं. सुश्रुत, माझं रूप छोटंसं, आटोपशीर. मोजक्या शब्दांत मोठ्ठा आशय व्यक्त करणं हे माझं वैशिष्ट्य. यमक, अनुप्रास अशा शब्दालंकारांनी माझं बाह्यरूप आणि उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपकासारख्या अर्थालंकारांनी माझं अंतरंग सजवून कवी मला अधिक आशयगर्भ करतात.
- सुश्रुत** : मॅडम नेहमी सांगतात कवितेची शब्दरचना अर्थपूर्ण व चपखल असते. कल्पनांचा सुंदर आविष्कार कवितेत असतो, हे बरोबर ना?
- कविता** : अगदी बरोबर! आणखी काय माहीत आहे सुश्रुत तुला?
- सुश्रुत** : ताई, मला असं वाटतं संगीतकारांनी स्वरराज चढवला, की तुझं गाण्यात रूपांतर होतं, कारण तुला मी पाठ्यपुस्तकात वाचतो आणि सीडीमध्ये, चित्रपटात ऐकतोसुद्धा.
- कविता** : छान निरीक्षण आहे हं तुझं. बरं, मला एक सांग तुझ्या शाळेत मराठी दिन साजरा करतात का?
- सुश्रुत** : हो, करतात ना.
- कविता** : कोणत्या तारखेला करतात?
- सुश्रुत** : अंऽऽऽ, २७ फेब्रुवारीला.
- कविता** : अगदी बरोबर. तो कोणाचा जन्मदिवस आहे, माहीत आहे तुला?
- सुश्रुत** : नाही ग.
- कविता** : 'नटसम्राट' नाटकाचे लेखक वि. वा. शिरवाडकर म्हणजेच कवीवर्य कुसुमाग्रज यांचा. त्यांच्या 'विशाखा' या काव्यसंग्रहाला मानाचा 'ज्ञानपीठ' पुरस्कार मिळाला आहे.
- सुश्रुत** : खरंच?
- कविता** : कुसुमाग्रजांबरोबरच केशवसुत, बालकवी, बा. भ. बोरकर, बा. सी. मर्ढेकर, शांता शेळके, इंदिरा संत, सुरेश भट, नामदेव ढसाळ, नारायण सुर्वे अशा अनेक कवींनी मला आपल्या प्रतिभेने सजवले.

संतकाव्यापासून पंतकाव्य, मध्ययुगीन काव्य, शाहिरी काव्य अशी वळणे घेत आधुनिक काळात मी मुक्त छंदाचे रूप धारण केले आहे.

नाटक : होय सुश्रुत, ओळखलंस का मला ?

सुश्रुत : तू कोण आहेस रे ?

नाटक : माझ्याकडे बघ म्हणजे तुला कळेल.

सुश्रुत : अरे, नाटकदादा तूऽऽ

नाटक : पात्ररचना, चुरचुरीत संवाद आणि नाट्यमय घटना प्रसंग यांमुळे मी मराठी माणसाच्या हृदयात अढळ स्थान मी प्राप्त करतो. तुला माहीत आहे, माझं रंगमंचावर सादरीकरण होणार आहे याचे भान ठेवूनच नाटककार माझी मांडणी करतो. वाचनीय अन् प्रेक्षणीय व्हावं अशी त्याची अपेक्षा असते.

सुश्रुत : मी कालच एक धमाल बालनाट्य बघितलं. त्याचं दिग्दर्शन उत्तम होतं, असे बाबा म्हणाले.

नाटक : वाऽऽ छान! अरे, दिग्दर्शकासाठी मला दिग्दर्शित करणे हा आनंददायी अनुभव असतो. मराठी भाषेत गोविंद बल्लाळ देवल, श्रीपाद कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी, पु. ल. देशपांडे, वसंत कानेटकर, मधुसुदन कालेलकर, प्र. के. अत्रे अशा दिग्गज लेखकांनी मला समर्थपणं हाताळलं.

चरित्र : ए, सुश्रुत, शुक् शुक् इकडे बघ.

सुश्रुत : कोण बोलवतंय मला ?

चरित्र : अरे मी! मी चरित्र. मी एखाद्या थोर व्यक्तिमत्त्वाच्या व्यक्तीचा लेखकावर प्रभाव पाडतो आणि त्याच्या आयुष्याची गाथा लिहिण्याची प्रेरणा लेखकाला मिळते आणि त्यातून मी जन्माला येतो.

सुश्रुत : मॅडम नेहमी म्हणतात, की थोरांची चरित्रं सामान्यांना प्रेरणा देतात म्हणून.

चरित्र : अगदी बरोबर, कारण मी असतोच मुळी संघर्षमय, कर्तृत्ववान आणि संधीचे सुवर्णसंधीत रूपांतर करणारा. म्हणूनच सामान्य लोकांची मनं, मतं माझ्या सहवासात बदलतात. बाबासाहेब पुरंदरे, धनंजय गाडगीळ, भा. द. खेर, रणजित देसाई अशा अनेक प्रसिद्ध लेखकांनी मला हाताळले.

सुश्रुत : वा! सर्व ताई-दादांनी मला किती माहिती दिली. आता हा कोणता दादा बरं ?

आत्मचरित्र : मी आत्मचरित्र. चरित्राच्याच कुटुंबातील एक. चरित्र म्हणजे एखाद्या व्यक्तीच्या आयुष्याचं लेखकांनं केलेलं वर्णन, तर मी म्हणजे व्यक्तीने स्वतःच्या जीवनप्रवासाचं तटस्थपणे केलेलं वर्णन. माझ्या आयुष्यात आलेल्या विविध टप्प्यांचे, वळणांचे, भल्याबुऱ्या अनुभवांचे कथन मी तटस्थपणे करतो. त्यातून मी साकारला जातो. स्वातंत्र्यवीर सावरकर, सुनीता देशपांडे, माधवी देसाई, डॉ. जयंत नारळीकर, डॉ. प्रकाश आमटे, मल्लिका अमर शेख, दया पवार, विश्राम बेडेकर, लक्ष्मण गायकवाड हे माझे गाजलेले लेखक.

सुश्रुत : अरे, सर्वांत शेवटी तो कोणता दादा उभा आहे ? आणि तो माझ्याशी बोलणार नाही का ?

प्रवासवर्णन : का नाही बोलणार ? जरूर बोलेन. अरे मीच तुला घरी बसून दूरदूरच्या गावी, देशी पोहोचवणार ना ?

सुश्रुत : म्हणजे ? आणि ते कसं काय ?

प्रवासवर्णन : माझं ते कार्यच आहे. एखाद्या ठिकाणी प्रवास करून आल्यानंतर प्रवासाची, प्रेक्षणीय ठिकाणांची रोचक, मुद्देसूद आणि जशीच्या तशी माहिती वाचकांपर्यंत मी पोहोचवतो. ही माहिती रटाळ, कंटाळवाणी न होऊ देता रंजक पद्धतीनं मनोवेधक भाषेत मांडणं हे लेखकाचं कसब. लेखक त्या ठिकाणाच्या माहितीबरोबरच स्वतःचे अनुभव, भावना, निसर्गसौंदर्य, व्यक्तिविशेष यांचीही सुरेख मांडणी करतो.

सुश्रुत : म्हणजे ना तिकीट, ना व्हिसा, ना बस, ना विमान मी कुठेही जाऊ शकतो. सर्व ठिकाणांना भेट द्यायला तुझ्या माध्यमातून.

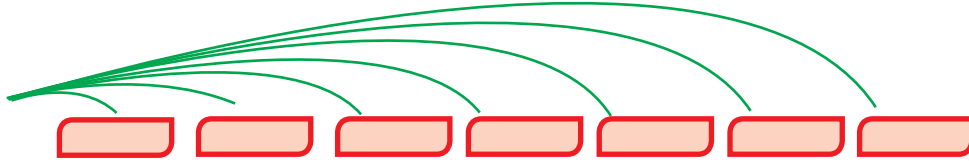
- प्रवासवर्णन :** अगदी बरोबर आणि हेच माझं वैशिष्ट्य. म्हणूनच मला गंगाधर गाडगीळ, रा. भि. जोशी, पु. ल. देशपांडे, रमेश मंत्री, मीना प्रभू अशा मोठ्या लेखकांनी आपलंसं करून प्रसिद्ध केलं.
- सुश्रुत :** कित्ती छान आहात तुम्ही सगळेजण! तुमच्याशी मैत्री करायला खूप आवडेल मला. तुमच्यासारख्या निः स्वार्थी मित्रांमुळे माझं मनोरंजनही होईल, ज्ञानही वाढेल आणि त्यामुळे माझे लेखनही सुधारेल.
- सगळे :** आणि सगळ्यांत महत्त्वाचं म्हणजे आम्ही तुला कधीच सोडून जाणार नाही.
- पुस्तके :** (सगळे गातात)
साहित्याचे रंग विविध हे, भुलविती साऱ्या रसिकजना
इंद्रधनु ते सप्तरंगी जसे, सुशोभित करते गगना
धन्य आमुची माय मराठी, धन्य साहित्यसंपदा
वाचू आनंदे, लिहू नेमाने, वाङ्मयरसात न्हाऊ सदा

शब्दार्थ :

उत्कंठा - उत्सुकता. रममाण होणे - मग्न होणे. भान ठेवणे - जाणीव ठेवणे.

कृती

(१) प्रस्तुत पाठात आलेल्या साहित्य प्रकारांची नावे लिहा.

(२) आकृतिबंध पूर्ण करा.

(अ) कथेचे प्रकार

(आ) कवितेची वैशिष्ट्ये

(इ)

<input type="text"/>	नाटक	<input type="text"/>	मूळ गाव	<input type="text"/>
<input type="text"/>	प्राप्त पुरस्कार	कवी कुसुमाग्रज	काव्यसंग्रह	<input type="text"/>

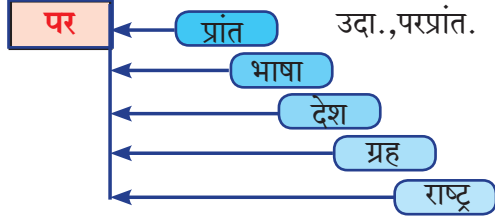
(३) फरक स्पष्ट करा.

चरित्र	आत्मचरित्र

(४) खाली दिलेल्या अनेकवचनी नामांचे एकवचनी रूप लिहून त्यांचा वापर करून प्रत्येकी एक वाक्य तयार करा.

(अ) रस्ते (आ) वेळा (इ) भिंती (ई) विहिरी (उ) घड्याळे (ऊ) माणसे

(५) खालील शब्दांना 'पर' हा एकच शब्द जोडून नवीन अर्थपूर्ण शब्द तयार होतात. ते बनवा. मराठी भाषेतील अशा विपुल शब्दसंपत्तीचा अभ्यास करा. त्याप्रमाणे वेगवेगळे शब्द तयार करा.

(६) खालील सामासिक शब्दांचा समास ओळखून तक्ता पूर्ण करा.

यथामती, प्रतिदिन, आईवडील, चारपाच, त्रिभुवन, केरकचरा, भाजीपाला, चहापाणी, आजन्म, गैरशिस्त, विटीदांडू, पापपुण्य, स्त्रीपुरुष

अव्ययीभाव समास	वैकल्पिक द्वंद्व समास	इतरेतर द्वंद्व समास	समाहार द्वंद्व समास

(७) स्वमत.

- (अ) पुस्तकाशी मैत्री करण्याचे फायदे लिहा.
 (आ) तुम्हांला आवडलेल्या कोणत्याही एका साहित्यप्रकाराची वैशिष्ट्ये तुमच्या शब्दांत लिहा.
 (इ) 'उत्तम लेखक होण्यासाठी उत्तम वाचक होणे आवश्यक असते', याबाबत तुमचे विचार स्पष्ट करा.
 (ई) तुम्हांला आवडलेल्या पुस्तकाबाबत खालील मुद्द्यांचा विचार करून माहिती लिहा.
 (१) पुस्तकाचे नाव (२) लेखक (३) साहित्यप्रकार (४) वर्ण्य विषय (५) मध्यवर्ती कल्पना
 (६) पुस्तकातून मिळणारा संदेश (७) मूल्य (८) सामाजिक महत्त्व (९) आवडण्याची कारणे

उपक्रम :

- (१) साहित्यप्रकार व त्यांची वैशिष्ट्ये यांबाबत आंतरजालावरून माहिती मिळवा.
 (२) साहित्यप्रकारानुसार अन्य लेखकांची नावे व त्यांच्या साहित्यकृतींची नावे आंतरजालावरून शोधून लिहा.

वाक्यरूपांतर

वाक्यरूपांतराला वाक्यपरिवर्तन असेही म्हणतात. वाक्यरूपांतर म्हणजे वाक्याच्या रूपात किंवा रचनेत केलेला बदल होय. आपण बोलत असताना एकाच स्वरूपाची वाक्ये बोललो तर ऐकणाऱ्याला ती कंटाळवाणी वाटतात. तसेच लेखकांनी एकाच साच्याची वाक्ये लिहिली तर वाचणाऱ्याला कंटाळा येतो. म्हणूनच वाक्यरचनेतील बदल गरजेचा ठरतो.

वाक्याचे रूपांतर करताना रचनेत बदल होत असला तरी वाक्याच्या अर्थात अजिबात बदल होता कामा नये.

यावर्षी आपल्याला (१) प्रश्नार्थक (२) विधानार्थी (३) उद्गारार्थी (४) आज्ञार्थी (५) होकारार्थी (६) नकारार्थी वाक्यांचे वाक्यरूपांतर शिकायचे आहे.

(अ) प्रश्नार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) जगात सर्व सुखी असा कोण आहे? (प्रश्नार्थक)

जगात सर्व सुखी असा कोणी नाही. (विधानार्थी)

वरील उदाहरणात होकारार्थी प्रश्नाचे रूपांतर मात्र विधानार्थी रूपांतर नकारार्थी झाले आहे.

(२) अपमान केल्यास कुणाला राग येत नाही? (नकारार्थी प्रश्न)

अपमान केल्यास प्रत्येकाला राग येतो. (होकारार्थी)

वरील उदाहरणात नकारार्थी प्रश्नाचे रूपांतर मात्र होकारार्थी विधानात झाले आहे.

या दोन्ही उदाहरणात जे प्रश्न विचारले आहेत ते उत्तराच्या अपेक्षेने विचारलेले प्रश्न नाहीत. अशा प्रकारच्या प्रश्नांमध्येच त्यांचे उत्तर दडलेले असते. अशा प्रश्नार्थक वाक्याचे विधानार्थी वाक्यात रूपांतर करताना लक्षात ठेवावे, की

(१) प्रश्न होकारार्थी असेल तर विधानार्थी वाक्य नकारार्थी करावे.

(२) प्रश्न नकारार्थी असेल तर विधानार्थी वाक्य होकारार्थी करावे.

(आ) उद्गारार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) केवढी उंच इमारत ही! (उद्गारार्थी)

ही इमारत खूप उंच आहे. (विधानार्थी)

(२) किती पाऊस पडला हो काल रात्री!

काल रात्री खूप पाऊस पडला.

उद्गारार्थी वाक्ये अधिक परिणामकारक वाटतात कारण एखाद्या गोष्टीतील आधिक्य, परिणाम, मोठी संख्या, विपुलता परिणामकारक रीतीने व्यक्त केलेली असते. विधानार्थी वाक्यांत कोणत्या गोष्टीची विपुलता स्पष्ट करायची आहे ते स्पष्ट करावे. त्यासाठी खूप, प्रचंड, भरपूर यांसारखे शब्द वापरले जातात.

(इ) आज्ञार्थी व विधानार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

उदा., तू चित्र काढ. (आज्ञार्थी) तू चित्र काढावे. (विधानार्थी)

आज्ञार्थी वाक्यांत आज्ञा अभिप्रेत असते. विधानार्थी वाक्यांत सरळ विधान अभिप्रेत असते. या परस्पर वाक्यांचे वाक्यरूपांतर करताना भावार्थ लक्षात घ्यावा.

(ई) होकारार्थी व नकारार्थी वाक्यांचे परस्पर रूपांतर

(१) पाचशे रुपये ही देखील मोठी रक्कम आहे. (होकारार्थी)

पाचशे रुपये ही काही लहान रक्कम नाही. (नकारार्थी)

(२) ही काही वाईट कल्पना नाही. (नकारार्थी)

ही कल्पना चांगली आहे. (होकारार्थी)

वरील उदाहरणांमध्ये 'मोठी' विरुद्ध 'लहान' आणि 'वाईट' विरुद्ध 'चांगली' असे शब्द वापरल्यामुळे वाक्याचा मूळ अर्थ बदलत नाही.